

De omroepkwestie: strategieën van verzuiling

Willem Melching

De geschiedenis van het Nederlandse omroepstelsel, de verzuilde instelling bij uitstek, kent een patroon van een moeizame verzuiling en een hardnekkig verzet tegen ontzuilende tendenties. Pas in 1930, elf jaar na de eerste reguliere radio-uitzendingen, kon de verdeling van de zendtijd worden geregeld. Het streven naar een nationale omroep, gecompromitteerd door de bezettingstijd, werd pas in 1947 opgegeven.¹ De invoering van de televisie was een volgende, en naar later bleek beslissende aanslag. Al in het midden van de jaren vijftig werden pogingen ondernomen om het bestel 'open te breken'. De omroepwet van 1967 bleek een Pyrrhus-overwinning. De opkomst van de TROS, snel gevolgd door de VOO (later: Veronica) waren fataal voor het fragiele stelsel. 'Vertrouwen' en 'Vervoering' werden synoniemen voor ontzuiling. De technische innovaties van de jaren tachtig en negentig, kabelnetten en satellietzenders, voltooiden de desintegratie die in 1967 was ingezet.

In deze bijdrage ga ik nader in op een essentiële episode uit de Nederlandse omroepgeschiedenis: de verwickelingen die leidden tot het Zendtijdbesluit van 1930. Aan de hand van dit voorbeeld wil ik het statische beeld van het verzuilde Nederland nuanceren en tevens laten zien met welke strategieën de zuilen hun zin konden doorzetten.

Het beeld van de Nederlandse politiek en samenleving zoals vastgelegd in de klassieke studie van Lijphart is dat van een weinig dynamische of zelfs statische samenleving. Gedurende vijftig jaar zou een godsvrede, in de meest letterlijke zin, een rem zijn geweest op de dynamiek van het Nederlandse politieke en maatschappelijke leven.² Niet ten onrechte hebben verschillende historici en politicologen kanttekeningen geplaatst bij dit beeld van een volkomen statische samenleving.³ Detailonderzoek naar de verschillende facetten van verzuiling zoals dat de laatste jaren verricht wordt, slaat bressen in de starre periodisering van de verzuilde samenleving. De verzuilde samenleving valt dus niet zonder meer onder te brengen in de periode 1917-1967.

Nuancering van het statische begrip 'verzuildheid' is niet alleen te verkrijgen door op verschillende terreinen het begin van de ontzuiling in de tijd terug te leggen. Ook de verzuiling was in 1917 nog niet voltooid. Op verschillende maatschappelijke terreinen werd nog lang na 1917 een verbeterde strijd uitgevochten, waarbij de afloop - de keuze voor het compromis langs de lijnen van verzuildheid - niet bij voorbaat vaststond. De strijd om de verzuiling van instellen-

gen en organisaties zette zich lang na 1917 voort en werd aan wisselende fronten gestreden.

De strijd om de regeling van de zendtijd werd weliswaar beslist in het voordeel van de confessionelen, maar deze afloop was niet vanzelfsprekend: de schoolstrijd moest ook op dit terrein nog eens over worden gedaan. Evenals in de schoolstrijd, waren het de protestants-christelijke groepen die in de 'Radiostrijd' het initiatief namen. Ik zal ruime aandacht besteden aan een onbekend aspect van deze omroepkwesitie, namelijk de rol van relatieve buitenstaanders. Ongewild vervulde het Nederlandse bedrijfsleven, te weten de firma Philips, een sleutelrol in het geheel.⁴ Uit de reacties van deze onderneming blijkt dat de liberale elite niet gecharmeerd was van de confessionelen en hun hang naar verzuilde oplossingen, maar uit eigenbelang ten slotte de kant koos van de 'sectariërs'.

De pacificatie van 1917 kan worden beschouwd als een politieke strategie: mits de katholieken en de anti-revolutionairen samenwerkten en in voorkomende gevallen een monsterverbond zouden aangaan met de sociaal-democraten, zou de liberale elite buitenspel gezet kunnen worden. De grondwetsherziening van 1917, de gelijkstelling van bijzonder onderwijs en de invoering van algemeen kiesrecht bewezen de kracht van deze strategie. Door het succes en het hoge rendement kon verzuiling zich ontwikkelen van een politieke strategie tot een politieke cultuur. Gelijkberechtiging en respect voor minderheden waren uitstekend verenigbaar met het eigenbelang.

Gezien de inzet waarmee de schoolstrijd was gestreden is het niet verbazingwekkend dat bij de opkomst van de publieke omroep vanaf 1919 ook de zuilen geïnteresseerd raakten in het nieuwe medium. Radio was immers een direct medium, ongehinderd door sociale controle drong het door tot in ieders huiskamer. De katholieke voorman Ruys de Beerenbrouck, voorzitter van menig radio-commissie, bracht dit treffend onder woorden: 'De radio treedt den huiselijken kring binnen: vóór men het heeft kunnen verhinderen kan reeds veel onheil zijn gesticht'. De meest voor de hand liggende wapens tegen een dergelijke bedreiging van het confessionele gezin waren het oprichten van eigen confessionele omroepen en het instellen van een krachtige censuur.⁵

De confessionele inspanningen om de inrichting van het omroepbestel naar hun hand te zetten, zijn buitengewoon illustratief voor de wijze waarop de verzuiling ook na 1917 doorging. Het feit dat de zendtijd in 1930 *evenredig* over de vier grote omroepen werd verdeeld, lijkt achteraf wellicht vanzelfsprekend en logisch, maar was het resultaat van een harde politieke strijd. Ook op andere terreinen woedde in de jaren twintig en dertig een vergelijkbaar conflict. Ik wil hier wijzen op de instelling van de filmkeuring, uiteindelijk zelfs verschillende naast elkaar, de

NSF zou onmiddellijk een einde moeten worden gemaakt aan het verhuren van de zender aan derden. Uiteraard kon Dubois niet ingaan op deze radicale eis; er waren immers contractuele verplichtingen aangegaan met de drie nieuwe verenigingen. De HDO kwam hierop met een mogelijke oplossing: de bouw van een tweede zender. De HDO kreeg, zo besloot de vergadering, absolute voorrang wanneer de minister toestemming zou geven om Nederland te verrijken met een tweede zender en zou besluiten de HDO een eigen zendmachtiging te geven.¹⁰ Deze tweede zender zou de HDO weliswaar niet het monopolie terug kunnen geven, maar zou deze omroep wel kunnen verzekeren van de mogelijkheid om ongestoord de eigen programma's te brengen. De 'sectariërs' en 'soci's' zouden kibbelend op de Hilver-sumse zender achterblijven.

Het 'verraad' van Philips

1926 zou een cruciaal jaar blijken te zijn voor de ordening van het Nederlandse omroepbestel. De snelle ontwikkelingen kunnen het duidelijkst worden gereconstrueerd aan de hand van het archief van de 'onpartijdige' firma Philips. Uit de stukken over de omroep blijkt duidelijk dat Philips en haar dochter de NSF een nationale omroep op basis van de HDO prefereerden. Maar zodra bleek dat de rust in omroepland pas zou wekeren door de NCRV en de KRO te steunen, veranderde het Eindhovense bedrijf in de herfst van 1926 radicaal van koers. Met weinig scrupules werd de oude bondgenoot HDO in de steek gelaten om vervolgens één front te vormen met de voorheen zo geminachte 'sectariërs'.

Nog in april 1926 richtte Anton Philips een vertrouwelijk schrijven aan Dubois, de directeur van de NSF. In niet mis te verstane termen legde hij zijn ondergeschikte uit dat er een tweede zender moest komen en dat deze voor de HDO bestemd was. '(...) daar het een eerste vereischte is voor een goeden omroep, de HDO gescheiden van den Sectarischen te exploiteeren, is het absoluut noodig dat er twee zenders tot stand komen, voor zoover U en wij dit kunnen beïnvloeden'.¹¹ Desnoods, zo blijkt verder uit deze strategiebepaling, moest Dubois zijn kostenberekeningen voor de tweede zender aanpassen. Het strategisch belang lag bij het bestaan van een *tweede* zender en niet bij een kloppende kostencalculatie. De opzet van Philips was duidelijk: er moest 'goede' radio komen. Alleen zo zou de omzet van ontvang-apparaten kunnen stijgen en de HDO was de aangewezen omroep om deze programma's te verzorgen.

Dat HDO, NSF en zelfs Anton Philips de politieke krachtsverhoudingen niet geheel juist hadden ingeschat, bleek in de loop van de zomer en herfst van 1926. De NCRV en de KRO hadden namelijk een *gezamenlijke* aanvraag voor een zendmachtiging bij het ministerie van Verkeer en Waterstaat ingediend. Zodra een

tweede golflengte ter beschikking zou komen, wilden NCRV en KRO deze benutten voor hun uitzendingen. Hun aanvraag zou het moeten opnemen tegen die van de HDO. Vertrouwend op de goede afloop had de voorzitter van de NCRV, A. van der Deure, reeds in juni 1926 de eerste contacten gelegd met Anton Philips en Dubois.¹² De vergunning werd inderdaad op 11 september 1926 toegekend aan de gelegenheidscombinatie van de NCRV en KRO. De argumentatie van minister Van der Vegte (ARP) was gebaseerd op de snelle groei van de niet-neutrale omroepen. Bovendien waren ze in tegenstelling tot de HDO 'uit de verschillende volksgroepen bijzonderlijk tot dat doel (...) gevormd en opgericht en (beogen ze, WM) geen financieel voordeel'. Dergelijk idealisme moest aangemoedigd worden, de vergunning ging dan ook, tot de verbijstering van de HDO, naar de KRO en NCRV.

De vergunning voor de KRO en NCRV om de tweede golflengte te gaan gebruiken, veranderde de situatie radicaal. De HDO was uit het veld geslagen, onderlinge conflicten en schandalen maakten de positie er niet sterker op. Pas in 1928 zou de HDO onder de nieuwe naam AVRO weer als een serieuze partner aan het gesprek deelnemen; de strijd was toen eigenlijk al verloren. In een intern schrijven van Philips van 15 oktober 1926 werd de balans opgemaakt. Dubois had op donderdag 13 oktober, op uitnodiging van Van der Deure, de Algemene Vergadering van de NCRV bijgewoond en was onder de indruk gekomen van de kracht van de vereniging. Zijn oordeel over de levensvatbaarheid was positief: 'Het ledental neemt zeer sterk en regelmatig toe, en onder haar leden telt bovengemelde vereeniging (NCRV; W.M.) onder andere de vier christelijke ministers van het thans zittende kabinet'.¹³ Ook berichtte Dubois aan Eindhoven over het voornemen om onder de naam NDO een eigen zender aan te schaffen dan wel te huren. Tot slot meldde Dubois dat hij bij deze gelegenheid een langdurig onderhoud had gehad met onder andere Van Dijk, de 'omroepspecialist' van de ARP, met Van der Deure en met Perquin, voorzitter van de KRO. Mede naar aanleiding van dit gesprek concludeerde Dubois 'dat de samenwerking tusschen de Christelijken en R. Katholieken nog steeds zeer nauw is'.

Blijkbaar hadden de toekenning van de vergunning en het zelfvertrouwen van NCRV en KRO een grote indruk gemaakt in Eindhoven. Al op zaterdag 23 oktober, ruim een week na de Algemene Vergadering, bracht Dubois een bezoek aan Van der Deure in Bennekom. In een vertrouwelijk schrijven aan de firma Philips deed hij hier verslag van. Dit onderhoud en de conclusies die Philips hieruit trok, kunnen worden beschouwd als de basis voor de vormgeving van het verzuilde onroepstelsel. De omroepen waren immers in een patstelling terecht gekomen. De Nederlandsche Draadlooze Omroep (NDO = NCRV en KRO) beschikte weliswaar over een vergunning, maar niet over een zender. De HDO had weliswaar een ruime zendtijd,

maar niet voldoende steun in de radio-commissie en zou daarom nooit de status van 'nationale omroep' verwerven. De NSF en Philips verkeerden daardoor in de omstandigheid dat zij de uitweg konden bieden. Hun voornaamste belang was immers een snelle en eenduidige wetgeving, de HDO kon deze niet dichterbij brengen, de NCRV en KRO wél. De conclusie was snel getrokken: de confessionele omroepen werden de nieuwe bondgenoten.

Dubois meldde in zijn verslag van het gesprek met Van der Deure dat de voorzitter van de NCRV tot de conclusie was gekomen dat NCRV en KRO zich definitief los moesten maken van de onderhuur bij de HDO op de NSF-zender. Gezien de vijandige houding van de HDO 'meenden de beide rechtsche radio-vereeningen, dat zij niet langer met den H.D.O. moeten samenwerken, doch moeten toonen in staat te zijn op eigen wieken te drijven. Aangezien nu allerminst vaststaat dat de nationale radio-omroep binnen korten tijd tot stand komt, is tot het huren van een eigen zender besloten'.¹⁴ In afwachting van een definitieve regeling van de omroepkwestie, zo gaf Van der Deure te kennen, zou de NDO een eigen zender moeten bemachtigen. Ondanks de oude banden met de HDO reageerde Dubois zoals het een geslaagd ondernemer betaamt: hij wees op de tegemoetkomende houding van de NSF in de begintijd van NCRV en KRO en zegde toe een schappelijke offerte voor te bereiden. Blijkens dit verslag was Van der Deure een harde onderhandelingspartner, hij liet niet na te vermelden dat verschillende maatschappijen, waaronder de aartsvijand Telefunken, reeds zéér aantrekkelijke aanbiedingen hadden gedaan.

Van der Deure en Perquin waren ervaren bestuurders die het strategisch belang van de tweede zender duidelijk onderkenden. In afwachting van de aangekondigde herziening van de Telefoon- en Telegraafwet moesten de verschillende omroepen hun positie zo veel mogelijk zien te versterken. Een eigen 'rechtse' zender waarop ieder over vijftig procent van de zendtijd kon beschikken zou de positie van NCRV en KRO onaantastbaar maken. De wetgever zou dan niet veel meer kunnen doen dan verworven posities honoreren. Resterde slechts één probleem: de aanschaf van een eigen zender was een buitengewoon kostbare zaak. In de onderhandelingen met NSF-Philips bleek de zendmachtiging echter een kapitaal bezit te zijn. Uit de Philips-archieven blijkt hoe de beide heren hun zendmachtiging gebruikten om hun vereniging te verrijken met de toegang tot een eigen zender. Philips liet in de winter van 1926 de HDO definitief vallen. De NCRV en KRO vormden onder de naam 'Nederlandsche Draadloze Omroep' een omroepmaatschappij. Deze nam een aandeel van vijftig procent in de nieuw te bouwen zender. De andere vijftig procent kwam voor rekening van Philips.¹⁵ De kosten van het gehele project werden geraamd op ca. f 100.000,00; voor die tijd een niet onaanzienlijk bedrag.

Het opmerkelijke van deze transactie, die zich uiteraard in het diepste geheim

afspeelde, was dat de NCRV en de KRO een uiterst gering bedrag aan contanten in de nieuwe NV stortten. Hun aandelen werden uitgegeven tegen inbreng van de zendvergunning. In de vorm van een lening leverde Philips een complete zender met toebehoren! Deze principe-afspraken werd in december 1926 gemaakt en in het diepste geheim werden de nadere voorwaarden uitgewerkt. Bij de confessionelen ontstond lichte paniek toen de secretaris van de HDO, de roemruchte Willem Vogt, melding maakte van de contacten tussen HDO en Philips. Van der Deure schreef een verontruste brief aan Anton Philips waarin hij het vermoeden uitsprak dat 'een van Uwe telefonistes of typistes (...) die met de heer Vogt persoonlijk bevriend is' de bron van deze geruchten was.¹⁶ Ook naar buiten toe probeerde Philips zo lang mogelijk de schijn van onpartijdigheid op te houden, terwijl voor ingewijden duidelijk was dat de bouw van de tweede zender de positie van de confessionelen doorslaggevend versterkte. De bouw van de tweede zender te Huizen verliep voorspoedig, op 22 oktober 1927 kon de zender in gebruik worden genomen.

Het is op zijn minst ironisch te noemen dat de confessionele omroepen, in later jaren toegewijde bestrijders van commerciële invloeden, hun centrale positie in het bestel te danken hadden aan een gulle gave van het Nederlandse bedrijfsleven. Immers uit de Philips-archieven blijkt dat de KRO en de NCRV, diplomatiek uitgedrukt, slechte betalers waren. Hun schuld hebben ze, voorzover valt na te gaan, slechts voor een beperkt deel terugbetaald. De stroom aanmaningen die NSF-Philips naar de NCRV en KRO stuurde, had betrekkelijk weinig effect. Met name Van der Deure reageerde laconiek: hij aarzelde niet om op de groeiende schuldenlast een aanzienlijke korting te bedingen. Terwijl op persoonlijke instigatie van Anton Philips de confessionele omroepen reeds de niet onaanzienlijke korting van vijftig procent genoten. In 1935 werd moeizame exploitatie van de twee zenders beëindigd. De oprichting van de Nozema, een samenwerkingsverband van de omroepen en de PTT, maakte een einde aan het 'particulier' bezit van zenders. Dubois, werd directeur van de Nozema. De zendmast van Huizen werd in 1936 opgeblazen, het was een investering geweest met een buitengewoon hoog rendement.

De woede van de HDO over het 'verraad' van Philips was groot. In samenwerking met bevriende dagbladen, zoals de *Telegraaf* en *Het Algemeen Handelsblad*, werd een propagandaslag geleverd tegen de 'schotjesgeest'. Het resultaat was minimaal. In februari 1928 werd de Telegraaf- en Telefoonwet uit 1904 aangepast aan de nieuwe technische en organisatorische ontwikkelingen. De definitieve vormgeving van het omroepbestel werd hierin nog niet vastgelegd, dit zou per Algemene Maatregel van Bestuur geregeld worden. Wel was er een belangrijk amendement van het ARP-Kamerlid Van Dijk. Op zijn aandringen werd vastgelegd dat de minister de zendtijd naar 'billijkheid' zou verdelen. Wat onder billijkheid werd

verstaan was dankzij het bezit van de tweede zender inmiddels wel duidelijk.

In 1930, ruim elf jaar na de eerste uitzendingen in Den Haag, sprak de Minister het verlossende woord: de vier grote verenigingen zouden ieder over twintig procent van de zendtijd mogen beschikken. De HDO, inmiddels omgedoopt tot AVRO, was daarmee definitief gelijkgeschakeld aan de confessionele en sociaal-democratische concurrenten. De AVRO en VARA zouden samen de linkse zender te Hilversum delen, de KRO en NCRV konden voorlopig op hun 'eigen' zender blijven. De VPRO kreeg het grootste deel van de vijf procent die voor kleine omroepen was gereserveerd en de vrijdagavond op de linkse zender werd de vaste uitzendavond van de VPRO. De rest van deze vijf procent werd ter beschikking gesteld aan een legertje kleine zendgemachtigden, zoals de Vrijdenkers Radio Omroep en de Politie Radio Omroep. Van de nationale omroep was weinig over, wel werd er maar liefst vijftien procent ingeruimd voor het zogenaamde 'nationale programma': op hoogtijdagen zouden de omroepen gezamenlijke uitzendingen verzorgen. In de praktijk functioneerde dit nauwelijks. De verliezer van de regeling van 1930 was de HDO; de terugtocht van monopolist naar slechts één onder vier gelijken was smadelijk.¹⁷

In grote lijnen zou dit stelsel blijven functioneren tot in het midden van de jaren zestig. Pogingen om in de jaren vijftig in ieder geval de kostbare televisie in een nationaal of zelfs commercieel raamwerk te organiseren mislukten. Ondanks de druk van Philips stelden de omroepen de grootschalige introductie van televisie uit totdat zij zelf de uitzendingen konden verzorgen.¹⁸ Het omroepstelsel bleef gesloten, nieuwe organisaties konden niet de status van zendgemachtigde verwerven en de verdeling van de zendtijd bleef sinds 1930 ongewijzigd, ongeacht de luisterdichtheid van de verschillende omroepen. De successen van de radio-piraat Veronica en de illegale televisie-zender REM waren de aanleiding om het 'bestel open te breken'. De reorganisatie werd vastgelegd in de Omroepwet, die in 1967 in werking trad. Nieuwe verenigingen konden nu aanspraak maken op een zendmachtiging en het ledental zou voortaan de hoeveelheid zendtijd bepalen.

Conclusie

De omroepkwestie maakt het mogelijk enkele conclusies te trekken over de verzuiling in Nederland. In de eerste plaats blijkt dat het (liberale) bedrijfsleven betrekkelijk neutraal stond ten aanzien van het fenomeen verzuiling.¹⁹ Aanvankelijk was er aan de kant van Philips zelfs sprake van een zekere afkeer ten aanzien van de confessionele organisaties, die als 'splitszwam' of 'sectariërs' werden betiteld. Ideologische voorkeuren waren bij de steun aan de NCRV en KRO niet aan de orde, alleen het uitzicht op een snelle wettelijke regeling was van doorslaggevende

betekenis voor de koerswijziging in de winter van 1926. De steun van Philips bleek doorslaggevend te zijn voor het snelle politieke succes van de confessionele omroepen.

In de tweede plaats blijkt dat de confessionelen, en met name het protestants-christelijke deel, het voortouw namen bij de verzuiling. De liberalen, maar zeker ook de sociaal-democraten, namen een afwijzende of in ieder geval afwachtende houding in. Ook de vrijzinnig-protestanten waren in eerste instantie voorstanders van een nationale omroep, met daarbinnen een zekere ruimte voor de verschillende ideologische en religieuze richtingen.²⁰ De VARA was lange tijd bereid genoeg te nemen met enkele zenduren binnen het kader van een nationale omroep, in plaats daarvan kreeg zij in 1930 maar liefst twintig procent van de beschikbare zendtijd. Deze stap van de VARA verschaft enig inzicht in het functioneren van verzuiling. Door in het kielzog van de confessionelen te opereren en door het ontwikkelen van *zuilengedrag* kon de VARA haar positie versterken.²¹ Al was de VARA in eerste instantie bereid zich te voegen naar een nationale omroep, een aanpassing aan de NCRV en KRO bleek meer op te leveren.²² De VARA legde zich niet neer bij de situatie; de regeling leverde de omroep wel degelijk winst op en werd na korte aarzeling ook actief gesteund. De VPRO was consequenter: de voorkeur voor een nationale omroep bleef ook na 1930 onderdeel van het officiële beleid van deze omroepvereniging. In afwachting daarvan was men bereid een bescheiden deel van de zendtijd te vullen.²³

In de derde plaats blijkt dat de verzuiling in 1917 niet 'voltooid' was, nieuwe ontwikkelingen leidden op verschillende terreinen tot conflicten. De confessionelen, met een meerderheid in het parlement, namen het initiatief en slaagden er meestal in de anderen tot 'zuilengedrag' te dwingen dan wel te verleiden. Zo werd in de jaren twintig en dertig het grondpatroon van de verzuilde samenleving geweven. In de tweede helft van de jaren veertig en in de jaren vijftig veranderde de verzuiling van een politieke en sociale strijdmethode in een rituele handeling. Tegen deze transformatie van strijdmiddel tot ritueel bleek de aantrekkingskracht van de verzuilde organisaties niet bestand: het hoogtepunt van de verzuilde samenleving was tevens het begin van de ontzuiling.

Noten

1. De pogingen om kort na de Tweede Wereldoorlog alsnog tot een nationale omroep te komen zijn uitputtend beschreven in Hans van den Heuvel, *Nationaal of verzuild. De strijd om het Nederlandse omroepbestel in de periode 1923-1947* (Baarn 1976).
2. Met name in het invloedrijke werk A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968) is dit wat statische beeld vastgelegd.

3. Zo wijst Schöffer op de betrekkelijkheid van 'het confessionele tijdperk': de economische en intellectuele machtspositie van de liberalen en de bestuurlijke invloed van de sociaal-democraten in de jaren twintig en dertig moeten vooral niet worden onderschat, zie I. Schöffer, 'De Nederlandse confessionele partijen 1918-1939', *Veelvormig verleden. Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1987, oorspronkelijk 1968) 81-94. Stuurman, De Rooy en anderen hebben aangetoond dat het begin van de ontzuiling niet zo simpel bij 1967 kan worden gelegd. Op het gebied van de jeugdcultuur en de georganiseerde jeugdbeweging waren de normen en waarden al in de jaren vijftig op drift geraakt. S. Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', *Kleio* 25 (1984) 8, 6-13. P. de Rooy, 'Vetkuijfe waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig', *BMGN* 101 (1986) 76-94.
4. Ook in het standaardwerk over de geschiedenis van de KRO blijft de technische en met name financiële steun van de firma Philips aan de confessionele omroepen onvermeld. Zie: A.F. Manning, *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn 1985). De enige die op het belang van de zendvergunning heeft gewezen is W. Vogt in zijn memoires *Een leven met radio. De belevenissen van een strijdbaar radio-man* (Apeldoorn 1973) 119 en verder. Merkwaardigerwijs heeft zijn verhaal geen aandacht gekregen van radio-historici. De archieven van de firma Philips bevestigen echter wel degelijk Vogts karakterisering van de 'Zendvergunning als waardepapier'.
5. Op de censuur uitgeoefend door de radio-controlecommissie zal ik hier niet verder ingaan. Ik volsta met te verwijzen naar Huub Wijfjes, *Radio onder restrictie: overheidsbemoeiing met radioprogramma's 1919-1941* (Amsterdam 1988). De censuur zag toe op het vermijden van politieke propaganda en zedenkwetende uitzendingen. In het algemeen kan worden geconstateerd dat de VARA het voornaamste slachtoffer van de commissie was. Wijfjes toont overtuigend aan dat de gelijke berechtiging van de sociaal-democraten geen politieke gelijkwaardigheid impliceerde. Overigens kon met deze censuur de invloed van buitenlandse zenders niet worden tegengehouden. Ook pogingen om bepaalde buiten- en binnenlandse zenders van de draadomroep te weren waren niet succesvol, ook niet in het katholieke zuiden.
6. Zie voor de filmkeuring K. Dibbets, 'Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen' in: Karel Dibbets en Frank van der Maden, *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Weesp 1986) 258 e.v.
7. De begintijd van de radio vertoont opvallende overeenkomsten met de introductie van de *personal computer*. Door de industrie gesteunde hobbyisten maken de nieuwe vindingen bekend, alvorens veel handzamer apparaten de markt veroveren. Dit alles natuurlijk met de soldeerbout onder handbereik.
8. Brief A. Philips aan H. Colijn, 31-3-1924. *Philips Company Archives* (PCA) Map 62, HDO-Algemene Correspondentie. Ten tijde van mijn bezoek waren de afzonderlijke stukken nog niet genummerd.
9. Brief A. Philips aan H. Colijn, 31-3-1924, PCA 62, HDO Alg. Corr.
10. Notulen vergadering 18 januari 1926, PCA, HDO Alg. Corr.
11. A. Philips aan A. Dubois, 22-4-1926, PCA 63 II, HDO Alg. Corr.
12. Blijkens een dankbriefje van Van der Deure aan Anton Philips voor de ontvangst van een luidspreker met 'buitengewone capaciteiten', was dit eerste contact allerhartelijkst verlopen. A. van der Deure aan A. Philips, 1-7-1926, PCA 63 II, HDO Alg. Corr.
13. A. Dubois aan A.J. Guépin (directiesecretariaat Philips), 15-10-1926, PCA 63 II, HDO Alg. Corr.
14. A. Dubois aan A.J. Guépin, 25-10-1926, PCA 63 II, HDO Alg. Corr.
15. De omzetting van de zakelijke samenwerking van NCRV en KRO in een naamloze vennootschap vond plaats op 6 september 1927, voordien was de gelegenheidscombinatie al wel onder de naam NDO bekend.
16. A. van der Deure aan A. Philips, 21-2-1927, PCA 63 II, HDO Alg. Corr. Overigens was ook Vogt

- niet op de hoogte van de buitengewone gunstige regeling die Philips had getroffen.
17. Nog decennia later zou W. Vogt in interviews en zijn gedenkschriften de regeling van 1930 als een onjuiste veroordelen. Overigens was de aanspraak van de HDO op een uitzendmonopolie op grond van de pionierswerkzaamheden wat overdreven; per slot heeft de HDO deze positie slechts ruim een jaar ingenomen.
  18. In 1955 werd deze keuze in een Kamerbesluit vastgelegd. Voor de 'ontzuilende' gevolgen van televisie wil ik verwijzen naar Jan Bank, 'Televisie in de jaren zestig', *BMGN* 101 (1986) 52-75. Ook in deze discussie speelden de belangen van Philips en de thuismarkt een grote rol. Evenals in de jaren twintig werd de weg voor de zuilen gebaad door Philips: de experimentele televisie werd door de Eindhovense firma gefinancierd. Overigens waren nu de verhoudingen minder hartelijk, Philips was in het midden van de jaren vijftig intensief betrokken bij initiatieven op het gebied van de commerciële televisie. Zie bij voorbeeld W.J. de Gooijer, *Beheersing van technologische vernieuwing: een beschouwing over de beheersingsmogelijkheden van technologische innovaties met de invoering van televisie als voorbeeld van beleidsvorming* (Alphen aan den Rijn 1976).
  19. Zie ook S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983) 291 en verder.
  20. Bij mijn weten wordt dit systeem nog steeds op de Britse en Belgische radio en televisie toegepast.
  21. Auteurs die het begrip 'zuil' proberen te definiëren betwijfelen nog wel eens of de sociaal-democratie wel als een 'echte' zuil kan worden beschouwd. In ieder geval is wel duidelijk dat de sociaal-democratische organisaties in de praktijk wel degelijk het voorbeeld volgden van de confessionele organisaties. Hun optreden zou met de term *zuilengedrag* kunnen worden gekarakteriseerd. Dit handzame begrip wordt door Jan Blokker geïntroduceerd in zijn beschouwing 'Rode draad. De twijfelachtige vrijheid' in de gedenk bundel Ad Kooyman en Max van Rooy, ed., *De potentie van een dwerg. Een halve eeuw VPRO, van Spelberg tot Servet* (Amsterdam 1976) 86-94.
  22. Zie onder andere Jacoba de Boer, *De plaats van de omroep in het openbare leven in Nederland tot 1940* (Leiden 1946) 91. Deze auteur dateert de koerswijziging van de VARA ten gunste van een eigen omroep in 1928.
  23. Ook ten tijde van de stormachtige discussie over het omroepbestel in de jaren vijftig en zestig verklaarde de VPRO voorstander te zijn van een algemeen programma, naast enkele 'geprofileerde' zendgemachtigden, zie onder andere: Jan Haasbroek en anderen, 'Basis. Het einde van de verloedering', *De potentie van een dwerg*, 11-43.